

**XII ASR TURKIY TASAVVUF ADABIYETIDA IJTIMOIY-
FALSAFIY VA ESXATOLOGIK TALQINLAR**

(Сулаймон Боқирғоний мероси мисолида)

Абдуллаев Максет

Нукус давлат педагогика институти докторанти
awada@mail.ru

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Марказий Осиё маънавий ва маданий тарихида XII аср алоҳида бурилиш даври ҳисобланади. Бу давр нафақат ислом илм-фанининг гуллаб-яшнаши, балки туркий тилдаги тасаввуф адабиётининг илк фундаментал пойдевори кўйилиши билан ҳам аҳамиятлидир. Ушбу жараённинг марказида Хўжа Аҳмад Яссавий ва унинг энг забардаст шогирди Сулаймон Боқирғоний (Ҳаким ота) туради. Боқирғоний мероси туркий халқларнинг маънавий ҳаётида «кўприк» вазифасини ўтаб, илоҳий ишқ фалсафасини оддий халқ тилига, ижтимоий турмуш тарзига кўчирди.

Тадқиқотнинг мақсади. Сулаймон Боқирғоний асарларида илгари сурилган ижтимоий ахлоқ мезонларини ва «Охир замон» тушунчаси билан боғлиқ эсхатологик башоратларнинг бадиий-фалсафий моҳиятини очиб бериш. Шунингдек, шоир меросининг туркий миллатлар ўзлигини англашдаги ўрнини таҳлил қилиш.

1. Тадқиқот методологияси ва манбалар шарҳи

Боқирғоний меросини ўрганишда комплекс ёндашув талаб этилади. Тадқиқот давомида Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган **7998, 5716 ва**

259-рақамли қўлёмалар асосий манба бўлиб хизмат қилди. Ушбу қўлёмаларнинг кодикологик таҳлили шуни кўрсатадики, асарлар асрлар давомида қайта-қайта кўчирилган, ҳатто ёнғин ва намликдан зарар кўрган нусхаларнинг мавжудлиги ушбу асарларга бўлган халқчил эҳтиёжнинг юқорилигидан далолат беради.

Методологик асос сифатида **қиёсий-тарихий** ва **герменевтик** (матнни талқин қилиш) методларидан фойдаланилди. Шунингдек, Е.А. Маловнинг илк русча таржималари ва Девин Девиз (Devin DeWeese) каби ғарб олимларининг Марказий Осиё сўфийлик анъаналари ҳақидаги тадқиқотлари назарий асос бўлиб хизмат қилди.

2. Ижтимоий-фалсафий қарашлар: комил инсон ва жамият

Сулаймон Боқирғонийнинг ижтимоий қарашлари марказида «**Комил инсон**» концепцияси туради. Бироқ Боқирғонийда бу тушунча фақат назарий-фалсафий категория эмас, балки амалий-педагогик аҳамиятга эгадир.

• **Нафс тарбияси:** Шоир инсоннинг ижтимоий иллатларини (очкўзлик, кибр, зулм) унинг ички нафси билан боғлайди. Нафсини енгмаган инсон жамият учун хавфли эканини уқтиради.

• **Ижтимоий табақаларга муносабат:** Боқирғоний ўз ҳикматларида ижтимоий адолат ғоясини қаттиқ туриб ҳимоя қилади. У подшоҳларни — адолатга, бойларни — муҳтожларга саховат кўрсатишга, олимларни эса фақат китоб ўқиш билан чекланмай, билимга амал қилишга (амалий маърифатга) чорлайди.

• **Меҳнат ахлоқи:** Яссавия тариқатининг вакили сифатида у «қўлинг ишда, кўнглинг Ёрда (Оллоҳда) бўлсин» тамойилини илгари суради.

Боқирғоний асарларида меҳнаткаш халқ вакилларига бўлган эҳтиром сезилиб туради.

3. Эсхатологик талқинлар: «охир замон» достонининг моҳияти

Боқирғоний ижодининг энг ўзига хос жиҳати унинг **эсхатологик** (қиёмат ва дунёнинг охири ҳақидаги) қарашларидир. Унинг «Биби Марям», «Боқирғон китоби» ва айниқса, қиёмат тасвирига бағишланган манзумаларида дунёнинг интиҳоси фақат табиий офатлар сифатида эмас, балки **ахлоқий таназзул** сифатида талқин этилади.

Қиёмат белгиларининг ижтимоий таҳлили: Шоир қиёмат яқинлашганида жамиятда қуйидаги салбий ўзгаришлар юз беришини башорат қилади:

1. Фарзанднинг ота-онага беҳурматлиги.
2. Илм аҳлининг мол-дунёга муккасидан кетиши.
3. Адолатнинг йўқолиши ва зулмнинг ортиши.

Боқирғонийнинг бу башоратлари шунчаки кўрқитиш эмас, балки ўз даври жамиятини ахлоқий уйғонишга чақириш воситаси бўлган. Ушбу эсхатологик анъана кейинчалик XVIII-XIX асрларда яшаган туркий шоирлар, хусусан, **Махтумқули Фарроғий** ижодида «миллий уйғониш» ва мустамлакачиликка қарши руҳий қаршилиқ ғояларига туртки бўлган.

4. Қўлёмалар таҳлили ва матний тадқиқотлар

Боқирғоний асарларининг бизгача етиб келган қўлёмалари унинг асарлари нафақат хонақоларда, балки кенг халқ оммаси орасида ҳам севиб ўқилганини кўрсатади. Шарқшунослик институтидаги қўлёмаларни ўрганиш жараёнида қизик бир ҳолат кузатилди: кўплаб қўлёмаларнинг

четида ёнфин излари ёки сув тегиши натижасида пайдо бўлган доғлар мавжуд. Бу мазкур китобларнинг турли урушлар ва ижтимоий тўполонлар пайтида ҳам халқ томонидан асраб-авайланганини, сандиқларда, ҳатто ер остида сақланганини англатади.

Бундан ташқари, қўлёмалардаги ҳошия қайдлари (глоссалар) шуни кўрсатадики, Боқирғоний тили туркий тилнинг хоразм шеvasига яқин бўлиши билан бирга, умумтуркий адабий тил шаклланишига ҳам хизмат қилган.

5. Аёллар орасидаги тарғибот ва «отин-биби»лар институти

Сулаймон Боқирғоний меросининг ўзига хос жиҳати — унинг аёллар маънавиятига кўрсатган таъсиридир. Марказий Осиёда шаклланган «**Отин-биби**» ёки «**Халифа**» институти Боқирғоний ҳикматларини ва «Биби Марям» қиссасини аёллар даврасида оғзаки ва ёзма тарзда тарғиб қилиб келишган.

Тасаввуф адабиёти одатда эркаклар муҳити (хонақолар) билан боғланса-да, Боқирғоний мероси туфайли у оилавий ҳаётга, хотин-қизлар тарбиясига ҳам кириб борди. Бу ҳолат ислонинг Марказий Осиёда «халқ ислони» ва «маърифий ислон» сифатида илдиз отишини таъминлади.

ХУЛОСА

Сулаймон Боқирғонийнинг XII асрда яратган мероси шунчаки адабий ёдгорлик эмас, балки туркий халқларнинг маънавий-генетик кодини белгиловчи муҳим манбадир. Унинг ижтимоий-ахлоқий қарашлари инсонни ўз нафси устидан ғалаба қозонишга ва жамият олдидаги масъулиятини ҳис қилишга ўргатади.

Шоирнинг эсхатологик башоратлари эса бугунги глобаллашув ва маънавий инқирозлар даврида ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Боқирғоний ўғитлари инсон руҳиятини ислоҳ қилиш, жамиятда адолат ва инсонийлик тамойилларини қарор топтиришда беқиёс аҳамият касб этади. Келажакдаги тадқиқотлар Боқирғоний асарларининг ҳали ўрганилмаган қўлёзма нусхаларини жаҳон кутубхоналаридан излаб топиш ва уларни замонавий тилларда нашр этишга қаратилиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Боқирғоний С. Ҳикматлар. – Тошкент: Ёзувчи, 1991.
2. Малов Е. А. Мухаммеданское учение о кончине мира. – Казань, 1882.
3. DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. – Pennsylvania University Press, 1994.
4. Ўз Р ФА ШИ қўлёзмалар фонди: 7998, 5716, 259-рақамли нусхалар.